

АРХЕОЛОГІЯ АНТИЧНОСТІ ТА СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

УДК 902'18(477.7-2)

М. Ю. Воронова

КУЛЬТУРА АНТИЧНОГО ХЕРСОНЕСУ ЗА АРХЕОЛОГІЧНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ

Культура Херсонесу має своєрідні риси, які знаходять своє пояснення в особливостях історичного розвитку цього периферійного району античного світу, де власне антична культура розвивалась в тісній взаємодії з культурою місцевих народів. Мешканці міста були досвідченими майстрами в ремеслах, ковальському та ливарному виробництві. Тут працювали майстерні з виробництва різноманітної кераміки (амфори, посуд, теракота, труби, черепиця тощо), ткацькі й фарбувальні промисли. Високої майстерності досягли херсонеські каменотеси та будівельники. Херсонес був великим культурним центром, у якому мешкали філософи, математики, астрономи, лікарі. Розквіт античної культури Херсонесу припадає на IV – III ст. до н. е. Цьому сприяли постійні торгівельні, політичні і культурні зв'язки з грецькими містами. Переселенці принесли в Північне Причорномор'я культу грецьких богів, яких в подальшому зображували на монетах, будували для них храми, вівтарі, приносили жертви. Геракл був особливо близький херсонеситам. В уявленнях мешканців Херсонесу він постійно трансформувався з героя в бога і став покровителем розширення територій Херсонеської держави, а потім й захисником її кордонів. Джерела свідчать, що на протязі IV-II ст. до н. е. соціальна функція цього героя-бога виступала найбільш виразно. Але в II ст. до н. е., у зв'язку із захопленням херсонеських земель в Північно-Західній Тавриці скіфами, його роль в релігійному житті різко падає.

Ключові слова: грецькі колонії, Херсонес, античність, культ Геракла.

Значний інтерес для суспільства має осмислення та використання розмаїття духовних надбань, накопичених попередніми поколіннями. Як відомо, греки – одна з найрозвиненіших цивілізацій Стародавнього Світу. Їх культура і соціально-політичний прогрес у першому тисячолітті до н. е. продовжують дивувати кожного, хто стикається з історією Стародавньої Греції. Засновуючи Херсонес, греки вклали в нього одну з найдорогоцінніших частин своєї цивілізації. Отже, виходячи в вищенаведеного, можна визначити актуальність дослідження культури Херсонесу в контексті ретельного і всебічного вивчення історії і культури України.

Важливим джерелом для вивчення культури античного Херсонесу є, перш за все, різноманітні археологічні знахідки, залишки будівель, скульптура і декоративне мистецтво – монументальний живопис, вазопис, тореvetica, різьба по дереву і кістці. Значний матеріал містять лапідарні написи: посвяти божествам, мова в яких іде про те, що саме присвячується і ким, возвеличуються полководці та державні діячі, згадуються вчені, поети, скульптори та живописці.

Значну роль у дослідженні культури Херсонесу займають роботи Латишева В.В., Фармаковського Б.В., Ростовцева М.І., Блаватського В.Д., Белова Г.Д., Гайдукевича М.Ф., Каришковського П.О., Зубаря В.М., Русяєвої А.С., Крижицького С.Д. та ін. [1].

Культура Херсонесу має своєрідні риси, які знаходять своє пояснення в особливостях історичного розвитку цього периферійного району античного світу, де власне антична культура розвивалась в тісній взаємодії з культурою місцевих народів. Мешканці міста були досвідченими майстрами в ремеслах, ковальському та ливарному

виробництві. Тут працювали майстерні з виробництва різноманітної кераміки (амфори, посуд, тераккота, труби, черепиця тощо), ткацькі й фарбувальні промисли. Високої майстерності досягли херсонеські каменотеси та будівельники. Херсонес був великим культурним центром, у якому мешкали філософи, математики, астрономи, лікарі [2].

Розквіт античної культури Херсонесу припадає на IV–III ст. до н. е. Цьому сприяли постійні торгівельні, політичні і культурні зв'язки з грецькими містами. Переселенці принесли в Північне Причорномор'я культури грецьких богів, яких в подальшому зображували на монетах, будували для них храми, вівтарі, приносили жертви. Саме культурам хотілося б приділити головну увагу в нашому дослідженні.

У священній окрузі храму, а також на агорі встановлювалися присвяти богам як від окремих осіб, так і від колегій. З V до II ст. до н. е. виключно в Ольвії, Херсонесі та містах Боспору відомі присвяти усім грецьким божествам, але з деякими відмінностями. Херсонеська присяга називає Зевса, Гею, Геліоса, богів і героїв Олімпійських, Діоніса, Деметру, але з самого початку в Херсонесі домінує культ богині Діви Парфенос, є посвяти Афіні-Рятівниці. Поряд з цими присвятами виділяються присвяти Юпітеру, Немесиді, непереможному Міфрі, очевидно, у зв'язку із впливом культів, які були принесені римськими солдатами.

Для служіння богам будувалися храми і вівтарі. Жрецькими здійснювалися культові обряди, але догматичних установлень не було. У храмі знаходилася статуя божества, столи для дарів та фіміатерій. На вівтарі перед храмом відбувалися жертвоприношення. Приносили в жертву домашніх тварин, яких люди споживали в їжу – биків, овець, кіз, свиней, півнів та курей. Безкровні жертвоприношення склалися із плодів, печені, вина, меду і молока [3].

Культ Діви Парфенос був запозичений греками у таврів. Ця богиня була покровителькою міста. На її честь здійснювалося урочисте свято Парфенії, до програми якого входили, зокрема, гімнастичні ігри та присудження нагород переможцям, а також заслуженим державним діячам. Зображення Діви зустрічаються у мармуровій скульптурі, але особливо часто на монетах: на одних вона показана опущеною на коліно, на інших – сидячою на траві, третій тип монет – Діва, уражаюча лань. Культ богині Діви існував у Херсонесі на протязі майже всього періоду античності, зникнувши тільки з приходом християнства. Унікальним є те, що Діва, пройшовши складну еволюцію, зайняла перше місце в пантеоні верховних богів, яких вона легко відтіснила. З другорядного божества вона перетворюється на міську богиню Херсонесу. Її культ відіграв значну роль у суспільному житті херсонеситів. З другої половини II ст. до н. е. вона починає зображуватися на монетах у баштовій короні, яка є незмінним атрибутом грізної Тіхе – захисниці міста. Це дозволяє говорити про те, що в образі богині Діви поступово починають зливатися риси Артеміді і Тіхе. Таким чином, Діва була синкретичним божеством [4].

В період боспорського впливу еволюція богині Діви досягає свого найвищого етапу. Вона стає «царицею» міста, тобто починає займати посаду царя-епоніма, функції якого богиня періодично виконувала з I ст. до н. е. до сер. II ст. н. е., про що говорять її монограми на монетах. Однак, уже в період бл. 138–268 рр. н. е. популярність богині Діви поступово йде на спад, що, ймовірно, пов'язано з остаточним відмиранням посади царя-епоніма. Тим не менш, Діва продовжує фігурувати на монетах майже до кінця III ст. н. е., потім її зображення зникають назавжди [5].

В якості джерел по вивченню культу Діви традиційно використовуються дані епіграфіки. Це перш за все Херсонеська присяга, декрети, надгробні написи і присвяти, графіті. Аналіз цих джерел показує, що в Херсонесі існував храм богині Діви, який був найголовнішим і найбагатшим храмом міста [6; 7]. Не менш важливе місце серед джерел займає коропластика. В Херсонесі на протязі всієї античної епохи виготовлялись теракотові статуетки, але не можливо визначити, які з них зображували

богиню Діву. В деяких виявлених святилищах таврів були знайдені глиняні статуетки, які, як було помічено, дуже схожі з теракотами з Херсонесу. Якщо прийняти їх за зображення Диви, то можна зробити висновок, що її культ був розповсюджений як в Херсонесі, так і за його межами. Оскільки серед херсонеситів культ Диви був надзвичайно популярний, вони, ймовірно, приносили теракоти в її храм і присвячували богині [8].

Крім Диви вшановувалось також божество Херсонас – уособлення міста. На монетах його зображували у вигляді жіночої голови з лірою. На честь Діоніса, бога виноробства, влаштовувалися святкування Діонісії, під час яких також присуджувались нагороди від імені Ради і Народу.

Геракл був особливо близький херсонеситам. Культ Геракла потрапив до Херсонесу з Гераклеї Понтійської разом з колоністами. На протязі декількох століть він займав одне з провідних місць в полісному пантеоні, про що свідчать різноманітні категорії джерел. Найбільш раннім джерелом, яке свідчить про те, що Геракла шанували від імені всієї громадянської общини Херсонеса, є монети. З початку полісної чеканки і на протязі всього IV ст. до н. е. на херсонеських монетах, поряд з головою богині Парфенос, присутні атрибути Геракла, представлені зображенням бика і палиці, які були запозичені з монетної чеканки Гераклеї Понтійської. Тільки в другій чверті - середині III ст. до н.е. на лицьовій стороні херсонеських монет з'являються вже не символи, як це було раніше, а зображення голови Геракла. Можна вважати, що в цей час Парфенос була відсунута на другий план групою, яка стояла в опозиції до цього культу, і розглядати це як відображення в нумізматиці боротьби прибічників аристократії і демократії в Херсонесі. Але те, що на зворотній стороні монет цих серій було присутнє зображення Парфенос, скоріш за все свідчить не про протиставлення Парфенос Гераклу, а про їх нерозривну єдність.

Такий зв'язок зображень Парфенос і Геракла свідчить, що вони міфологічно були пов'язані та уособлювали полісну ідеологію. І тоді їх в першу чергу слід розглядати як богів-покровителів громадянської общини, а не антиподів. В той же час, заміна в монетній типології атрибутів Геракла його зображенням, ймовірно, свідчить про ріст значення цього культу в релігійному житті населення Херсонеської держави. Культ Геракла на території Херсонеської держави мав хтонічний характер і був пов'язаний із вшануванням померлих. Не виключено також, що в першу чергу він був захисником території держави, що добре узгоджується з образом цього героя-бога в грецькій міфології як покровителя і владики територій, освоєних греками в період колонізації. Отже, культ Геракла на початковому етапі історії полісу, поряд з Парфенос, відігравав ключову роль у релігійному житті греків-херсонеситів. В уявленнях мешканців Херсонесу він постійно трансформувався з героя в бога і став покровителем розширення територій Херсонеської держави, а потім й захисником її кордонів. Джерела свідчать, що на протязі IV-II ст. до н. е. сотерична функція цього героя-бога виступала найбільш виразно. Але в II ст. до н. е., у зв'язку із захопленням херсонеських земель в Північно-Західній Тавриці скіфами, його роль в релігійному житті різко падає [9].

Список використаної літератури

1. Античные государства Северного Причерноморья / редкол. Г.А. Кошеленко, И.Т. Кругликова, В.С. Долгоруков. – М. : Наука, 1984. – 392 с.
2. Терентьева Н. Греки в Україні: історія та сучасність : навч. пос. для студ. вищих навч. закладів / Н. Терентьева, К. Балабанов. – К. : Аквілон-Плюс, 2008. – Ч. 1. – 352 с.
3. Античные государства Северного Причерноморья: источники, искусство, монеты, Херсонес Таврический, Ольвия, Боспорское царство, Античная Тира / ред. В.А. Карнаух. – Николаев : Возможности Киммерии, 2004 – 172 с.

4. Мещеряков В.Ф. О культе богини Девы в Херсонесе Таврическом / В.Ф. Мещеряков // Актуальные программы изучения религии и атеизма. – Л., 1979. – С. 104-119.

5. Кадеев В.И. К вопросу о «царствовании» Девы в Херсонесе / В.И. Кадеев // КСИА. – М., 1976. – № 145. – С. 9–13.

6. Бабинов Ю.А. Посвященные граффити из Херсонеса Таврического / Ю.А. Бабинов // ВДИ. – М., 1970. – № 4. – С. 73.

7. Граффити античного Херсонеса / под ред. Э.И. Соломоник. – К., 1978. – С.13.

8. Белов Г.Д. Терракоты из Херсонеса / Г.Д. Белов // Терракоты Северного Причерноморья. САИ. Г1-11. – М., 1970. – С. 72, 78.

9. Зубарь В.М. О характере культа Геракла в Херсонесском государстве в эллинистический период / В.М. Зубарь // Боспорский феномен: проблемы хронологии и датировки памятников. – СПб., 2004. – Ч. 2. – С. 131–135.

Стаття надійшла до редакції 10.09.2012.

M. Voronova

CULTURE OF ANTIQUE CHERSONESE ACCORDING TO ARCHEOLOGICAL SOURCES

Chersonese culture has certain features of its own which find explanations in peculiarities of this peripheral region of the antique world's historical development where the antique culture was developing in close interaction with the natives' cultures. The city's residents were experienced in various trades, such blacksmithery and foundry. There were workshops producing various ceramics (amphora, crockery, terracotta, tiles, tubes, etc.), tapestry and dyestuffs. Especially proficient were Chersonese stonecutters and builders. Chersonese was a great cultural center inhabited by philosophers, mathematicians, astronomers and doctors. The blossom of Chersonese antique culture dates back to the 4th-3d century B.C., this being promoted by permanent commercial, political and cultural ties with Greek cities. The migrants brought to the North Black Sea countries the cults of Greek gods who were later depicted on coins, for whom they built temples and for whom they made sacrifice. Especially dear to Chersonese residents was Heracles. In Chersonese residents' opinion, Heracles was constantly switching from the hero to the god to finally become the patron of Chersonese state's expansion as well as to become the defender of its borders. Sources have it that over the 4th-2d century B.C. Heracles was viewed both as the hero and the savior. However in the 2d century B.C., since Chersonese lands located in North Taurica were invaded by the Scythians, his role in religious life was appreciably reduced.

Key words: Greek colonies, Chersonese, ancient times, cult of Heracles.

УДК 902'18(477.7-2)

М. О. Третяк

ФЕОДОСИЯ – МІЛЕТСЬКЕ МІСТО В СХІДНІЙ ТАВРИЦІ (АРХЕОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ)

Важливу роль у Північному Причорномор'ї і навіть Еллади відіграло Феодосійське поселення Східної Таврики. Певний час воно зберігало самостійність, розвивало зв'язки з грецькими містами-державами. Проте перебування з Боспорським царством виявилось небезпечним для незалежного існування і процвітання Феодосії і її сільської округи. В кінці 80-70-х рр. IV ст. до н.е. Феодосія стає частиною найбільшої у Північному Причорномор'ї держави – Боспорського царства Спартакідів. Політичний статус Феодосії у складі царства був близьким політичному статусу столичного Пантікапея, а громадські общини цих міст користувалися правами самоуправління.